ئەدەبی کلاسیزمی کوردی و دنیابینی ... عەبدولموتەڵیب عەبدوڵڵا

حەقیقەتی* شیعری کلاسیزمی کوردی راستەوخۆ پەیوەندی بە ئاینەوە دەکات، نەك چینی ئەرستۆکرات و زمانی بەرزی ئەو چینە، ئەو حەقیقەتە حەقیقەتێکە نزیك لە هەستی دەستەجەمعی و واقیع، لە پشت ئەو دید و بۆچوونەش بیروباوەڕی ئاینی میترایی و زەردەشتی و مانی و یەزیدی، دواتر (یارسانی/ ئیسلامی)، (یەزیدی/ ئیسلامی) و زمانی زارەکی کوردی دواتر زمانی شیعری رۆژهەڵاتی و شیعری ئیسلامی وەستاوە، لەو تێگەیشتنەوە، دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە بنەمای فەرهەنگی ئاینی و ئەدەبی کلاسیزمی کوردی ئەو وشە و رستە ساکارانەن، کە لە ناو خەڵکی لە ژیانی رۆژانەدا بە کار دەهێنرێن، و دوو هێزی (خێر) و (شەڕ) و (جوانی) کە بە شێوەیەکی گشتی لە ئاینی کوردان رەنگدانەوەی دەبینرێت، لە شیعری کلاسیزمی کوردیشدا بەو شێوەیە دەردەکەوێت: لەبەر ئەوەی کردگار هەر گیانە، بۆیە تۆ نازانیت خێر لە کوێوە رووت تێدەکات، بەڵام گیانی کردگار گیانێکی بەرزە، یان لەبەر ئەوەی هێزی دروستکەری گیان لە ئاسمان دەبێت، بۆیە هەمیشە وا بیر دەکەیتەوە کە خێر لە ئاسمانەوە بێتە خوارەوە! کردگار لە بنەڕەتدا هەر گیانێکە، بەڵام چونکە دەچێتە ناو لەشی جۆراوجۆرەوە خۆی لە قالبی جیاوازدا پیشان دەدات، ئیتر بە ناویش وەکو لەش زۆر دەبێت، لەش لەسەر زەوی دەبێت، بۆیە شەڕیش لەسەر زەوی دەبێت!

زەمەنی بوونی مرۆیی لە ئاینی (کوردان)دا پێکهاتەیەکی تایبەتە، لە سێ فاکتەری رابردوو و هەنووکە و داهاتوو پێکهاتووە، ئەو فاکتەرانەش هێزی خۆیان لە دۆنادۆن و (یەکیەتی بوون) هەڵدەگرنەوە. لە بەرانبەر ئەوەیش یەکیەتی بوون لە شیعری کلاسیزمی کوردیدا لە رێگای (شەوق) و (وەجد) و (قەلەق) و (عەدەم) دەردەکەوێت… جوانی لە شیعری کلاسیزمی کوردیدا رەنگدانەوەی سروشت و دڵی جوانپەرستانە، شاعیری کوردی کلاسیك هیچ جیاوازییەك لە نێوان گوڵێکی جوان و کچێکدا ناکات، گرنگ ئەوە نییە، تۆ کامەیانت خۆش دەوێت، بەڵکو گرنگ خۆشویستنی جوانییە، بە دیوەکەی دیکەش یار، یان دڵبەر لە هەموو جێیەکە، واتە (بوون) لەوە، یان لەوەوەیە، ئیتر (بوونی من) شاعیر بەشێکە لە (بوونی تۆ) دڵبەر، (بوونی من) عەقڵ بەشێکە لە

(بوونی تێ) سروشت… هەموو ئەوانە لە یەكتری جیا نابنەوە، ئەگەرچی وەكو دوو جەوهەر خۆیان دەنوێنن، بەڵام لە راستیدا یەك جەوهەرن، ئەو یەكیەتییە هەموو شتێك كۆدەكاتەوە، هیچ (بوون)ێك نییە، لە جەوهەرە گەورەكە، كردگارە بچێتە دەرەوە، هەموو شتێك لە دەست كردگارە، ئەوەی ئەویش دروستی كردووە وێنەی خۆی دەنوێنێ و بەشێكە لە خۆی، واتە هەموو شتێك وێنەی ئەو جەوهەرەی تێدایە و ئەو جەوهەرەش لەبەر ئەوەی خۆی جوانە، بۆیە لە هەموو جوانەكاندا دەردەكەوێتەوە بەوەش (یەكیەتی بوون) دروست دەكەن.

ئەگەر سەرەتای ئەدەبی كوردی وەك مێژوو پەیوەندی بە ئایینی كوردییەوە هەبێت و زمانی رەسمی ئایین و ئایینزا و عەقیدە شاراوەكانی كوردانیش بە شێوەیەكی گشتی دیالێكتی گۆران بووبێت؟!* كەواتە وەك چۆن بە درێژایی مێژوو ئایینی كوردان ئەرزشێكی زۆری بە شیعر داوە، بە هەمان شێوەش لە پشت بەشێكی زۆری شیعری رەسەنی كوردیش وەك فیكر، دنیابینییەكی ئایینی دەبینرێت! دەمەوێت بڵێم ئەگەر لە پشت (ئایینی كوردان) كێشی خۆماڵی و زمانی رەمەكی وەستا بێت و لە پشت فیكری (شیعری رەسەنی كوردی) ئایینی كوردی هەڵگرینەوە، ئەوە دەشێ دنیابینی شیعری كلاسیزمی كوردی وەك مێژوو دەلالەت لە توانای ئایینی بكات، وەك چۆن دنیابینی ئایینی كوردی خۆی لە توانای دەستەجەمعیدا دەدۆزێتەوە! بەڵام ئەگەر ئایین وەك ئەرك حەقیقەتە گەورەكان لە ئاسمانەوە بەرەو زەوی دابەزێنێ! ئایا كاری شیعر، كاری ئەدەب ئەوەیە، كە ئەو حەقیقەتە گەورانە دووبارە پێشكەش بكاتەوە، ئایا شاعیر پەیامبەری نێوان ئاسمان و زەوییە؟!* لێرەدا دەپرسم ئەگەر شیعری رەسەنی كوردی، بیەوێت گوتارێك بۆ حەقیقەت بەرهەم بهێنێ، یان بەمانایەكی دیكە روویەك لە رووەكانی حەقیقەت بخاتە روو، ئەی بۆ هەوڵیش نادات چێژی هونەری لە ماڵی زماندا بدۆزێتەوە، ئایا چێژی هونەری و حەقیقەت دوو شتی دژ بە یەكن؟!

هەڵبەتە من مەبەستم نییە، ئەو دنیابینییەی كە لە شیعری كلاسیزمی كوردیدا دەبینرێت، لەبەر ئەوەی دنیابینییەكی ئایینییە، بە دنیابینی میتافیزیكییەوە بەندی بكەم، بەڵكو دەمەوێ دنیابینی شیعری رەسەنی كلاسیزمی كوردی و دنیابینی ئایینی كوردان، وەك توانای دەستەجەمعی و ئاگایی دەستەجەمعی تەماشا بكەم، ئەویش بە پشت بەستن بە تێزەكەی (لۆسیان گۆڵدمان 1913-1970)* كە یەكێكە لەو بیریارانەی هەوڵی زۆری بۆ ناساندنی چەمكی دنیابینی یان جیهانبینی داوە، هەڵبەتە (گۆڵدمان) سەر بە قوتابخانەی ماركسییە و یەكێكە لە

قوتابی و پەیڕەوانی (جۆرج لۆکاش 1885-1971) و کارەکانی دەکەوێتە نێوان سۆسیۆلۆژیای کۆمەڵایەتی و سۆسیۆلۆژیای ئەدەبییەوە… چەمکی دنیابینی لای ئەو تەعبیر لە کۆی ئەو فیکر و بیروڕاو ئاگایی و هەستانە دەکات، کە هەر ئەندامێك لە ئەندامەکانی دەستە و کۆمەڵ و چین بە یەکەوە دەبەستێتەوە و هەر لەوێشەوە لەگەڵ دەستە و تاقم و کۆمەڵ و چینێکی دیکە ناکۆك دێتەوە، بەو مانایە دنیابینی: کۆی ئەو خەون و سەرنج و ئاگایی شیاوی ئایندەیی و فیکرە میسالیانە دەگرێتەوە، کە کۆمەڵێك یان دەستەیەك یان چینێکی دیاریکراو خەون بە جێ بە جێکردنییەوە دەبینێت، لێرەدا جیهانبینی مەرج نییە، هەڵگری حەقیقەتێکی میتافیزیکیانە بێت، وەك چۆن دەشێ تەعبیر لە لێوردبوونەوەیەکی پەتی نەکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە خستنە رووی واقیعێکی سەرەکی و دیارە، ئەو واقیعەی کە زانایانی کۆمەڵایەتی بە هەستی دەستەجەمعی وەسفی دەکەن، هەر لەسەر بنەمای ئەو وەسفەوە شیعری کلاسیزمی رەسەنی کوردی بە زمان و دنیابینی دەستەجەمعییەوە دەبەستینەوە، ئەو پێناسەیەش راستەوخۆ بە چەمکی پەیوەستبوونمان گرێ دەداتەوە.* دەمەوێ بڵێم دنیابینی شیعری کلاسیزمی کوردی وەك تێگەیشتن ساتەوەختێکی دیاریکراوی ژیانی خودی کلتوری کوردی دەگەیەنێت، کلتورێك کە بەشێکی زۆری وزە فیکرییەکانی لە ئایین وەرگرتووە! چونکە وەك (هانز جۆرج گادامێر) دەڵێت: هەموو کلتورێك تێگەیشتنێکی دیاریکراوی لە خۆدا هەڵگرتووە، لەبەر ئەوەی تێگەیشتن پەیوەندی بە کلتوری دیاریکراوەوە هەیە، کەواتە بەپێی جیهانبینی خۆی دەیسازێنێ.* بەڵام پرسیار ئەوەیە، ئایا ئەو دنیابینییە ئایینییەی لە شیعری کلاسیزمی کوردیدا دەبینرێت، دەتوانین لە پرسی وجودی نزیکی بکەینەوە؟ هەڵبەتە ئەو پرسیارە رووییەکی دیکەی هەمان پرسیاری پێشوومانە کە گوتمان: ئایا ئایینی کوردی، ئەدەبی نووسراوی کوردی توانیویەتی بەم بە یەکگەیشتنە (بوونی کوردی) بسەلمێنێ؟!

بە شێوەیەکی گشتی دەتوانم بڵێم دنیابینی شیعری کوردی جیهانبینییەکی میسالیانەیە، وەك چۆن دنیابینی ئایینی کوردان دنیابینییەکی میسالیانەیە، چونکە هەمیشە دنیابینی ئایینی پێویستی بەزەمانەتی خوایی دەبێ، تاکو دڵنیا بێ لەو راستیەی کە دەیبینێ، بەو مانایەش دنیابینی شیعری کلاسیزمی کوردی نەیتوانیوە بوونی تاکی کوردی کەشف بکات؟!چونکە تەعبیر لەو ئاستە مەعریفییە جیاوازانە ناکات، کە لە هەڵنانی زماندا دێتە ناوەوە… لەبەر ئەوەی جیهانبینی شیعری کلاسیزمی رەسەنی کوردی لە تێگەیشتنێکەوە هەڵقوڵاوە کە سەرچاوەکەی بۆ ئایینی کوردان دەگەڕێتەوە، نەك بۆ واقیعی کوردی،

کەواتە توانای خوێندنەوەی واقیعی نییە، هەر تێگەیشتنێك توانای خوێندنەوەی واقیعی نەبێت، دەکەوێتە دەرەوەی ئامادەگی کارایانەوە لەوێوە سنورەکانی خۆی دادەمەزرێنێ و پرسیارەکان پەراوێز دەخات، بێگومان کوشتنی پرسیاری تاکی کوردی هەر تەنها واقیعێکی بنبەستوومان بۆ ناکێشێ، بەڵکو کێی ئەو کێشە و قەیرانانەش دەشارێتەوە کە ئەو واقیعە لە دووتوێی خۆیدا هەڵیگرتووە، دەمەوێ بڵێم حەقیقەتی نێوان ئەوەی شیعری کلاسیزمی رەسەنی کوردی دەیڵێت و ئەوەی ئایینی کوردی بە قسەی دەهێنێ، خۆی لە نێوان (پرسیار) و (ئەوەی پرسیاری لێدەکات) دەبینێتەوە، لە نێوان پرسیار و ئەوەی پرسیاری لێدەکات، ئەوەی ناشێ فەرامۆشی بکەین، ئەوەیە کە هەوڵبدەین زمانی بێگانە سوار زمانی کوردی نەبێت، وەك (عەلائەددین سەججادی لە کتێبی مێژووی ئەدەبی کوریدا لە ژێر ناونیشانی -بۆچ هێنراوە بە شێوەی هەورامی وتراوە؟- دەریدەخات)، نەك گەڕان بە دوای بوون و پرسیارکردن لە بوونی تاکی کوردی! بۆیە کاتێك لۆژیکی توانای دنیابینی شیعری کلاسیزمی رەسەنی کوردی و لۆژیکی تەواوکردنی ئایینی کوردی لێك نزیك دەکەینەوە، دەبینین وەك چۆن توانای دنیابینی شیعری کلاسیزمی رەسەنی کوردی جۆرێکە لە تێگەیشتن و تەواوکردنی دیاردەگەری ئایینی، بە هەمان شێوە هەڵوەشانەوەی لۆژیکی تەواوکردنی ئایینی کوردی جۆرێکە لە توانای دنیابینی و واقیعی سەرەکی دەق! واتە وەك چۆن بە بێ تێگەیشتنێکی دیاردەگەرانە لە دنیابینی شیعری کلاسیزمی رەسەنی کوردی ناگەین، بە هەمان شێوەش بە بێ تێگەیشتن لە واقیعی دەق ناگەینە دنیابینی ئایینی؟! لێرەدا بەشێکی گەورەی هەر دوو چەمکی (دیاردەگەرایی) و (واقیع) لە ڕێگای ئاگایی دەستەجەمعییەوە خۆیان ئاشکرا دەکەن، بەمجۆرە توانای زمانی کوردی و توانای ئایینی کوردان یەك رەنگدانەوەی ئەویدیکەیە، بە مانایەکی دیکە (تێگەیشتن) و (دەق) دەبنە تەواوکەری یەکتری، بۆیە توانای دنیابینی شیعری رەسەنی کوردی لەو ساتەوە دەکەوێت، کە ئایینی کوردی بەرەو هەڵوەشانەوە هەنگاو دەنێت! هەر لەو خاڵەوە شیعری کلاسیزمی رەسەنی کوردی دەلالەت لە توانای دنیابینی ئایینی کوردی دەکات، وەك چۆن ئایینی کوردی دەلالەت لە توانای دنیابینی شیعری کوردی دەکات، هەر لەو خاڵەشەوە شیعری کلاسیزمی رەسەنی کوردیمان بە رەوانی زمانی کوردی و دنیابینی دەستەجەمعییەوە پەیوەست کرد.

بە کورتی دەمەوێ بڵێم وەك مێژوونووسان ئاشکرای دەکەن، بنەما و ناوەڕۆکی ئایینی کوردان بەردەوام لە خۆ گۆڕین و خۆ بەرهەمهێنانەوەدایە: میترایی و زەردەشتی و مانی و یەزیدی، دواتر

(یارسانی/ ئیسلامی)، (یەزیدی/ ئیسلامی)! بە دیوەکەی دیکەش زمان و شیعری کوردی لەسەر ئەو شێوەیە خۆی بەرهەم دەهێنێتەوە و ناکرێ ئەو دووبارە خۆ بەرهەمهێنانەوە ئاینییە، یان ئەو خۆ گونجانە ئاینییە، ژیانێکی دیکە و واقیعێکی دیکە بە زمانی کوردی و شیعری کوردی نەبەخشێت، بۆیە بە بڕوای من ناشێ بەو شێوەیەی کە دکتۆر مارف خەزنەدار بە پێی دیالێکتەکان مامەڵەی لەگەڵ کردووە، قسە لە مێژووی ئەدەبی کلاسیزمی کوردی بکەن، چونکە ناتوانین ئاینی کوردان وەك سەرەتاییەکی بەڵگە نەویست لە شیعری کلاسیزمی کوردی بکەینەوە، پێچەوانەکەشی راستە؟! بە دیوەکەی دیکەش کاتێ دنیابینی ئاینی کوردان لە بەرانبەر ئەویدیکەی ئیسلامی و شارستانیەتی ئیسلامی خۆی پێناگیرێت و بە جۆرێك لە جۆرەکان هەڵدەوەشێتەوە، زمانی کوردیش دەکەوێتە ژێر کاریگەری ئەویدیکە و رەحمەتی زمانی شیعری میللەتانی موسڵمان، لەوێوە زمانی کوردی بە جۆرێکی دیکە و لەگەڵ ژیانێکی دیکەی رەوانبێژی عەرەبی تێکەڵ دەبێتەوە، وەك چۆن ئاینی (یارسان)، (یەزیدی) خەباتی خۆیان لە ژێر سێبەری ئاینی ئیسلامی و شارستانی ئیسلامی بەو هەموو لاوازییەوە درێژ دەکەنەوە.

کەواتە دەتوانین بڵێین دنیابینی پێگەی یەکەم (بابا تاهیری هەمەدانی 937-1010) و پێگەی دووەم (گۆران- هەورامی) کە رەسەنایەتی شیعری خۆیان لەسەر دنیابینی ئاینی کوردان دامەزراند، بەر لە هاتنی شارستانی ئیسلام و ئاینی ئیسلام بە جۆرێك لە جۆرەکان مردنی خۆیان راگەیاند، بەڵام دنیابینی پێگەی سێیەم (دوای رووداوی شەڕی چاڵدێران) و پێگەی چوارەم (پاش دروستکردنی سلێمانی) لەگەڵ هاتنی ئاینی ئیسلام بە شێوەیەکی دیکەی جیاواز و رەوتێکی دیکەی جیاواز شیعری خۆیان نوێ کردەوە.

تێبینی:
ئەو لێکۆڵینەوەیە بەشێکە لە کتێبی (بنەما فیکرییەکانی شیعری کلاسیزمی کوردی) کە بۆ چاپکردن ئامادەیە.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

*(هایدگەر) وشەی حەقیقەتی یۆنانی بە وشەی کەشفکردن یان دانەپۆشین و نەشاردنەوە تەرجەمە دەکات.
* ناوچەی جوگرافی کوردانی گۆران وەك ئەوەی دکتۆر مارف خەزنەدار ئاماژەی بۆ دەکات، دەکەوێتە سەر ئەو هێڵانە: هێڵی سنە… ناوچەی

پاوە… ناوچەی کەندووڵە… لەسەر رووباری خازر… باجەلانەکان لە ناوچەی زەهاو… لە کوردستانی تورکیا گۆرانەکان بە (زازا) ناو دەبرێن. بۆ زۆتر روونکردنەوە بڕوانە: دکتۆر مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی دووەم، ل10-11.

* بۆ ئەو مەبەستە بگەڕێوە بۆ پەراوێزی ژمارە (4) کە نووسراوە: (ڕێنسار 1524-1585) پێیوابوو شاعیر پەیامبەری نێوان خوا و خەڵکە.. شیعر لای ڕێنسار لە زەوییەوە بۆ ئاسمان بەرز دەبۆوە، پێیوابوو شیعر دەبێ سوودی هەبێت و راستییە گەورەکان پێشکەش بکات.

* لۆسیان گۆڵدمان لە ساڵی (1913) لە شاری (بوخارست) هاتۆتە دنیاوەو تەمەنی منداڵی لە شاری (بۆکۆزالێن)ی (ڕۆمانیا) بەسەربردووە، دوای وەدەستهێنانی بڕوانامەی (بکالۆریا) لە (بوخارست) چۆتە (کۆلێژی ماف) هەر لەوێشەوە بۆ یەکەمینجار ئاشنای کارەکانی (مارکس) بووە. لە ساڵی (1933) لە بواری ئابووری سیاسییەوە تێزی دکتۆرای ئامادە کردووە، هەر لە هەمان ساڵیش ئیجازەی لە زمانی (ئەڵمانی) وەرگرتووە. ساڵی (1940) لە ترسی ئەڵمانیای داگیرکەر بەرەو (فڕەنسا) رایکردووە، پاشان بە شێوەیەکی نافەرمی بەرەو (سویسرا) دەچێت و لەوێ لە یەکێك لەسەربازگە پەناهەندەییەکان تا ساڵی (1943) دەمێنێتەوە، ئینجا بە هۆی (جان پیاجێ)وە ڕێگەی خوێندنی بۆ خۆش دەکرێت لە زانکۆی (زوریخ) ڕێگەی پێدەدرێ خۆی بۆ تێزی دکتۆرا لە فەلسەفە ئامادە بکات و پاشان تێزی دکتۆرای لەسەر (کانت) پێشکەش دەکات و دواتر لە زانکۆی (جنیڤ) وەك یاریدەدەری (جان بیاجێ) دەست بەکار دەکات.

* عەبدولموتەلیب عەبدوڵڵا، شەڕی زمان، لە پێناو تەئویلکردنی دەق، ل53-54.

* هانز جۆرج گادامێر فەیلەسوفی ئەڵمانی لە 11 فێبرابەری ساڵی 1900 دوای کۆچکردنی (دیکارت) بە 350 ساڵ لەدایکبووە، لەدایکبوونی ئەو ڕێکەوتی هەمان ساڵی کۆچی دوایی فەیلەسوفی بەناوبانگ نیچە دەکات… هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرا بووە، دواتر هەر لە ساڵی 1953 وەك سەرنووسەری گۆڤاری فەلسەفە کاری کردووە، لەساڵی 2002 کۆچی دوایی کردووە. تێگەیشتن لای گادامێر لە وەرگرتنی نیازی نووسەرەوە هەڵناقووڵێت، نیازی دانەر ئاسۆی تێگەیشتن دیاری ناکات، بەڵکو ئەو ئاسۆیە راڤەکار پێی دەکاتەوە، راستە راڤەکار شوێنی ناوەندی زمانەوانی پێ ناکاتەوە، بەڵکو لەگەڵ شێوەکانی زمانەوانی مامەڵە دەکات، ئەو فۆرمانەش بەرەو تێگەیشتنی تایبەتمان دەبەن، ئەو

تێگەیشتنەش دەکەوێتە دەرەوەی زمانی دەقەوە. بۆ زێتر شارەزایی بڕوانە: عەبدولموتەلیب عەبدوڵڵا، شەڕی زمان، لە پێناو تەئویلکردنی دەق، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوە-سلێمانی- 2010، ل107.